

بررسی تکنیک های مختلف ساختاری " صحافی " در طول ادوار تاریخ : در طول تاریخ همواره سعی

هنرمند بر این بوده است تا بهترین و زیباترین اثر را خلق نماید و جهت رسیدن به این مقصود دست به اقدامات مختلف می زده است ، که هنرمندان صحاف نیز از این قاعده مستثنی نبوده اند و بدین ترتیب آثار زیادی از خود به جای گذاشته اند که اکثر آنها به دلیل تواضع و فروتنی ، حتی اسم یا امضایی نیز از خود بر روی اثرشان باقی نگذاشته اند .

اینجانب به زعم خود و به جهت تشکر از تمامی هنرمندان و خصوصاً هنرمندان صحاف سعی نمودم تا با بازگو نمودن آثار و روشهای مختلف تکنیکی این هنرمندان ، گوشه ای از زحمات بیدریغشان را بر عهده بگیرم ، به همین بهانه ابتدا به معرفی انواع مهم مجلد ها پرداخته ، که از لحاظ تکنیک اجرایی متفاوت می باشند و بر اثر تکنیکهای مختلف اجرایی ، اسامی مختلفی را بر خود برگزیده اند .

۱ - جلد های " ضربی " یا " کوبیده " : کار بر روی این جلد ها بدین صورت است که ابتدا کار یا مذهب ، طرح مورد نظرش را روی دو قطعه برنج یا فولاد ضخیم به نام نر و ماده پیاده می نماید سپس حکاک یا قلمزن ، بوم نر را با قلم و چکش گود می نماید تا نقشه کاملاً برجسته شود . بعد نقشه روی برنج یا فولاد ماده را حکاکی می نماید تا زیر و روی حرکت و سایر مشخصات آن ظاهر گردد . به دنبال آن صحاف دو قطعه نر و ماده را داغ کرده و با چکش در روی چرم یا تیماجی که قبلاً در آب نهاده و نم برداشته می کوبد و قالبها را باید به اندازه ای داغ کرده که چرمها را نسوزاند . بعد از آن جای نقوش قالبها به صورت فرورفتگی و برآمدگی نمایان می شود . در صورت تمایل بعداً روی آن را با ورق زر یا محلول طلا زینت می دهند .

از خصوصیت خوب جلد های ضربی این است که تمام نقوش در جلد های ضربی یکی بوده است و بر اثر یک قالب بر روی چرم منتقل می شود .

به طور کلی می توان جلد های ضربی را به دو قسمت کلی تقسیم نمود : یکی جلد هایی که بدون طلا می باشند و فقط توسط حرارت و فشار نقش بر چرم ، انتقال می یابد .

دیگری جلد های ضربی مطلا ، که ورقهای طلا را بین چرم و قالب قرار می دهند که در اثر فشار قالب همراه گرما ، طلا به چرم انتقال می یابد .

نقشهایی که بر روی جلدهای ضربی اجرا می گردد ، عبارتند از :

الف) جلدهای ضربی با نقوش هندسی .

ب) جلدهای ضربی با نقوش هندسی همراه با گلهای ختایی .

ج) جلدهای ضربی با نقوش ختایی .

د) جلدهای ضربی با نقوش اسلیمی .

ه) جلدهای ضربی با نقوش اسلیمی و ختایی .

و) جلدهای ضربی با گلهای ختایی ، نقوش پرندگان ، درندگان و حیوانات .

ز) جلدهای ضربی با نقوش گیاهان .

ح) جادهای ضربی با خطوط مختلف .

از لحاظ اینکه حتی این نقوش در داخل چه اشکالی اجرا گردیده نیز می توان تقسیم بندی هایی

روی آن انجام داد (البته ممکن است نقوش بالا نیز داخل این اشکال اجرا شود .)

الف) جلدهای ضربی با نقش ترنج در داخل آن .

ب) جلدهای ضربی با نقش ترنج و سر ترنج .

ج) جلدهای ضربی با نقوش ترنج ، سر ترنج و لچکی .

د) جلدهای ضربی با نقوش : ترنج ، لچکی ، سر ترنج و کتیبه که این جلد ضربی کاملتر شده و

البته بیشتر نیز مورد استفاده قرار می گیرد .

ه) جلدهای ضربی با شمشه .

و) جلدهای ضربی با شمشه و ترنج .

البته در میان هنرمندان بر حسب سلیقه نقشها را به صورت تفننی به کار می برده اند . مثلاً به صورت ترنج و جدول ، یا ترنج و کتیبه ، یا ترنج و لچک و یا شمسه و لچکی .
از لحاظ اینکه جنس مواد روکش ، در جلدهای ضربی با یکدیگر متفاوت بوده است نیز تقسیماتی روی آنها انجام گرفته شده است :

الف (جلدهای ضربی ساغری

ب (جلدهای ضربی شبرو

ج (جلدهای ضربی میشن

د (جلدهای ضربی تیماج

ه (جلدهای ضربی مخمل

۲ - جلدهای سوخت : روش کار در مورد جلدهای سوخت : روش کار در مورد جلدهای

سوخت را باید به سه روش تقسیم کرد . که در اینجا هر روشی را به تفصیل توضیح می دهیم .
الف (روش اول : این روش مربوط به اولین جلدهای سوختی ساخته شده می باشد . در این روش ابتدا باید طرح یا نقش مورد نظر را بر روی کاغذ یا اینکه مستقیماً بر پشت چرم ، طراحی نمود . اگر نقش بر روی کاغذ زده می شود باید کاغذ را سمبه زد و یا اصطلاحاً به صورت گرده در آورد تا توسط دود به پشت چرم منتقل شود .

نقشهایی که برای جلدهای سوخت انتخاب می گردد باید به نحوی باشد که این طرحهای همانند زنجیر به همدیگر اتصال داشته باشند که این امر باعث می شود تا نقش زیباتر و بهتر در سرجای خود قرار گیرد .

بعد از اینکه نقش به چرم انتقال یافت باید با ابزار دقیق برای اینکار که " نقش بر " نام دارد و البته با سعی بلیغ و دقت بسیار بوم و نقش را از یکدیگر جدا نمایند و سپس در صورت نیاز با آب طلا ، آن را آب طلا دهند.^۲

بعد از آماده شدن چرم باید بوم را آماده نمود که برای این کار ابتدا چرم مورد نظر را بر روی مقوا پرس می نمایند و سپس جای جای نقش را توسط " نقش بر " خالی نموده و چرم خالی شده از نقش را روی فضا مشخص می کنند که زمینه ی آن را با رنگهای گوناگون توسط رنگ جسمی یا کاغذ رنگی یا اطلس و یا پارچه های رنگی که از قبل آماده شده و برحسب نقشه مثلاً ترنج در وسط و لچکی در گوشه ها قرار می دهند .

ب (روش دوم : این روش که پایه جلدهای ضربی می باشد بدین صورت است که نقش توسط استاد قلمزن یا حکاک بر روی برنج یا فولاد زده می شود و صحاف بعد از آماده نمودن چرم ، نقش را بر اثر ضربه و گرما بر روی چرم نمدار انتقال می دهد و سپس استاد سوختو ساز با آلتی به نام نقش بر ، بوم را از نقش جدا می نماید و به مانند مرحله اول ، بوم را آماده ساخته و نقش را در جایش می چسباند .

^۲ - معمولاً قبل از اینکه برش را شروع نمایند چرم را آب طلا می دهند یا اینکه ورقه طلا می چسبانند و بعداً فقط جاهای ریخته شده را بوسیله دست آب طلا می دهند .

تفاوت بین روش اول و دوم این است که در روش اول نقش مستقیماً بر روی چرم زده می شد ولی در روش دوم حتماً باید نقش را بر روی برنج یا فولاد حکاکی کرد و سپس بر اثر فشار و گرما آن را به چرم منتقل ساخت .

لازم است ذکر شود که این " هنر سوخت " ابتدا در داخل جلد به کار می رفت ولی به تدریج از آن برای روی جلد استفاده شد .

ج (روش سوم یا سوخت معرق در فرهنگ نفیسی ، معرق را چنین تعریف می نماید :
معرق مأخوذ از تازی ، هر چیز رگه دار و سوخت معرق عبارت است از : نقوش مختلف با رنگهای متفاوت که از چرمهای مختلف بریده شده و طبق طرح اولیه آن ، در کنار همدیگر قرار بگیرند ، به نحوی که کاملاً یک پارچه به نظر برسد .

در سوخت معرق از هنرهای مختلفی چون : خوشنویسی ، مینیاتور ، تذهیب ، تشعیر ، حل کاری ، افشانگری ، موجی سازی و ابری سازی استفاده می شود . تفاوت این روش - سوم - با دو روش قبلی در این است که ، این روش سوخت علاوه بر اینکه دو روش سوخت قبلی را در خود جای داده است ، هنرهای دیگر که در بالا ذکر شد را نیز همراه خود دارد و می توان از آن به عنوان سوخت کامل نام برد .

در این نوع سوخت رنگ نیز استفاده می شود یعنی در صورت نیاز بعضی از قسمتهای تابلو همچون تابلوی مینیاتور، با رنگ و قلم مو ، قلم گیری و پرداز می گردد.

مراحل انجام گرفته در سوخت به ترتیب زیر است :

ابتدا چرم مناسب انتخاب می شود که معمولاً میشن و تیماج است و بعد از آن رخ گیری می باشد که عبارتست از : تمیز کردن کامل پوست و جدا نمودن لایه رویی آن به صورت ورقه نازک و خشک نمودن آن است که بعد از خشک شدن پوست ، با توجه به طرح و رنگ طرح که در دست داریم ، حال طرح را آماده می کنیم به طوری که چرمها را با رنگهای سنتی رنگ آمیزی می نماییم و سپس مورد استفاده قرار می دهیم .

در حال حاضر به دلیل اینکه دباغی چرم و رنگ آمیزی آن به صورت سنتی انجام نمی گیرد ، چرمهای مورد نیاز را که بر روی آن رنگهای شیمیایی خورده است ، از بازار تهیه می نماییم و بعد از آن چرم را نازک می نماییم و سپس مورد استفاده قرار می دهیم .

مرحله بعد از نازک نمودن چرم برش چرم است البته بر حسب رنگ و طرح مورد نظر . به طوری که در این مرحله نقش را بر روی چرم مورد نظر قرار داده و اطراف آن را توسط " نقش بر " می بریم . بعد از این مرحله نوبت انتقال و چسباندن چرم در جای مخصوص است که ابتدا بایستی زمینه ی چرم را بر روی بوم آماده کنیم بعد نقش بریده شده را بر روی بوم قرار می دهیم و اطراف آن را می بریم و سپس چرمی که قبلاً به بوم چسبیده را بر اثر برش از بوم جدا می کنیم و نقش مورد نظر را در آن جاسازی می نماییم و بعد هر قسمتی از تابلو که نیاز به پرداز و قلم گیری دارد آن را انجام می دهیم . مرحله ی آخر کار که به " لایه چینی " معروف است و برای برجسته شدن قسمتی از تابلو به کار می رود بدین صورت است آنقدر سریشم و شیره انگور و گل را روی همدیگر قرار می دهند تا اینکه لایه ای به وجود آید و نقشی برجسته بر تابلو ایجاد کند و سپس نقش برجسته را با آب طلا زینت می دهند.^۳

۳) جلدهای روغنی : عنصر اصلی جلدهای روغنی ، مقوای ظریف و استوانه ای است که از روی هم قرار گرفتن کاغذهای باطله به دست می آید . به صورتی که این مقوای ظریف از خمیر کاغذهای باطله بدست می آید و در ضمن ((چوب و فلز و چرم بجای مقوا)) نیز جزء مواد ساختاری جلدهای روغنی می باشند .

^۳ - موزه ها شماره ۶ شهریور ۱۳۶۴ ص ۳۲ مصاحبه با سرکار خانم زینت امامی

بعد از آماده شدن مقوای مورد نظر روی آن را با خمیر گچ و با سفیدآب سرب ، پوشش می دهند و برای محکم تر شدن ، بعد از سفید آب زدن سرب ، یک لایه محلول سریشم و کتیرا می زنند. که بعد از سخت شدن لایه بسیار رقیقی از روغن کمان را بر روی آن می زنند ، سپس آن روغن کمان را شور می زنند ، یعنی یک لایه محلول سریشم می زنند و بعد نقاش یا مذهب ، نقش مورد نظر خود را بر روی زمینه که بیشتر تصاویر گل و برگ ، انسان و غیره طرح اندازی می نمایند که بعد از تکمیل نمودن نقش و خشک شدن رنگ ، بار دیگر چند لایه روغن کمان^۴ را دور از گرد و غبار بر روی سطح می زنند تا این که نقش در بین دو لایه روغن کمان زیر و رو محفوظ بماند . در خاتمه صحاف برای این یک جفت جلد ، عطفی می سازد و آن عطف را به کتاب مورد نظر می چسباند .

در مورد سابقه جلد های روغنی می توان آن را به دوره تیموری منسوب کرد . ولی در مورد رشد و شکوفایی این هنر آن را به دوران صفوی و قاجاری دانسته اند . و به دلیل تنوع مختلفی که در طرح جلد های روغنی وجود دارد ، اسامی مختلفی برای خود برگزیده اند که به اختصار به چند مورد آن اشاره ای خواهم داشت :

الف) جلد های روغنی گل و بته ای : در روی این جلد ها که بوم آن بیشتر به رنگ های سرخ و قهوه ای و مشکی است ، گل و بته های رنگین خطایی مکرر نقش بسته می شود و حواشی آن را با گل های ریشه ای تزیین می کنند .

ب) جلد های روغنی تشعیری : در سطح بیرونی این گونه جلد بر روی بوم مشکی نقاشی تشعیری و طلایی یعنی تصویر جانورانی چون شیر و پلنگ و آهو و خرگوش و غیره را نقش می بندند . تشعیر این جلد ها گاه تمام متن را پر می کند و گاه حاشیه ای هم برای آنها در نظر می گیرند .

ج) جلد های روغنی تشعیر و معرق : در سطح بیرونی این گونه جلد ها ، تشعیر و در داخل جلد ها ، سوخت معرق کار می شود .

د) جلد های روغنی ترنجی : این گونه جلد ها کاملاً مرغش بوده و بوسیله جدول بندی از حاشیه متمایز می شود و در وسط آن یک ترنج قرار می دهند و همین طور در بالا و پایین آن دو عدد سر ترنج کوچک قرار می دهند و در گوشه ای آن چهار لچکی می گذارند که تمام این نقشها با تصاویر

گل و مرغ منقوش می شود و در حاشیه آن بین جدولها را با گل و برگهای ریزتر و یا ترسیمات هندسی پوشش می دهند .

ه (جلد های روغنی گل و مرغ : در این نوع جلد ها که دارای زمینه ی زرنشان می باشد ، تماماً گل و مرغ برگسازی می شود و حواشی آن را به نسبت اهمیت کار و زیبای آن ، با بوته های ریز یا ریشه های گل مزین می سازند و این جلد ها جهت جلد قرآن به کار می رود .

تصویر جلد قرآن جیبی با نقش بوته زنبق بر زمینه زرین در سده ۱۳ ه.ق عمل مهدی تائب^۵ .

و (جلد های روغنی صورت دار : در این نوع جلد ها بیشتر چهره شاعران و عارفان را در حالیکه روبروی یک منظره طبیعی نشسته و کتاب یا کشکولی در برابر خود دارند و یا از مجالس عارفان ، تصویر پادشاهان ، تصویر شخصیت های مذهبی و تصویر صورتهایی از داستان لیلی و مجنون یا خسرو و شیرین و . . . را تصویر می کنند .

^۵ - در کتاب جلد ها و قلمدانهای ایرانی تاریخ را اواخر صفویه زده است .

ز) جلدهای روغنی تذهیبی: در این نوع جلدها بیشتر از نقوش اسلیمی و ختایی و جانوران جهت تزئین جلدها به کار می رود و برحسب نوع نقش و کاری که بر روی آن انجام می گیرد، اسامی زیر را برای خود برمی گزینند:

ز - ۱) روغنی زرنشان سازی: روی جلد را زرنشان ساده و پشت آن را گاه ساده و گاه طرحی می نمایند.

ز - ۲) روغنی تذهیب با گل و مرغ: بیشتر روی جلد را زرنشان سازی یا تذهیب است و در وسط آن یک ترنج ترسیم می کنند و در ترنج گل و مرغ سازی انجام می دهند.

ز - ۳) روغنی گل و مرغ طلایی: در اینگونه جلدها به جای گل و مرغ رنگین، از گل و مرغ طلایی استفاده می شود.

ح) جلدهای روغنی ساده: در این گونه جلدها مقوا را با بوم رنگین آمیخته و به مرغش می زنند و بدون هیچگونه نقشی، پس از خشک شدن روغن کاری می کنند و پشت و روی این جلدها از نظر نقش ساده و یکسان و از لحاظ رنگ متفاوت است و در ضمن روی جلد را جدول کشی طلایی می کنند.

در این قسمت به معرفی چند تصویر از انواع جلدهای روغنی می پردازیم:

• تصویر زیر جلد روغنی مذهب و تشعیری با نقش لچک مداخل و ترنج همگام زوجی، که کار مکتب شیراز است و در قرن سیزدهم هجری قمری اجرا گردیده است. عمل از محمد حسین شیرازی^۶ است.

^۶ - در کتاب جلدها و قلمدانهای ایرانی نام سازنده را نامعلوم ذکر کرده است.

• تصویر زیر جلد روغنی با زمینه مطلا، ترنج و مزین به تصویر حضرت مسیح و مریم همراه با سر ترنجهای مزین به تصویر دو بانو در جامه ی اروپایی. که لچکها و حواشی جلد با الوان تیره و گلهای ریز و تذهیب آراسته شده است و در قرن دوازدهم هجری قمری توسط محمد باقر^۷ اجرا گردیده است.

۴) جلدهای دیگر: در این قسمت از بحث قصد داریم تا اشاراتی به بعضی از جلدها که کمتر مورد استفاده بوده است بنماییم که به جز مواقع لزوم، کمتر موقعی مورد استفاده واقع می شده است^۸ و در پایان تنها به نام بعضی دیگر از جلدها اکتفا می نماییم.

الف) جلد تیماج: همان جلد چرم سوخته است که مقاوم است و گاه دو رویه و ساده و خالی از تزیینات است.

ب) جلد چوبی: از چوب ساخته می شود و روی آن را لعاب لاک می مالند و به مانند جلدهای لاک و مقوایی و قلمدانی، نقاشی و رنگ و روغن می کنند. نمونه ی آن جلد قرآنی است به شماره ۵۰۱۱ در گنجینه کتابهای خطی آستان قدس رضوی مشهد، که خط کوفی از قرن سوم و چهارم باقی است و در سنه ۵۰۴ ه. ق وقف گردیده است. البته رویه تیماجی که روی این چوب تخته ای کشیده شده است، نقوش گروه چینی با جدول به فواصل مساوی را نیز نشان می دهد.

ج) جلد زرکوب: چرم جلد را روی فشار ضربی گل و برگ تعبیه می کنند و بعد در جاهای فرو رفته، زر جای می دهند و آن را زرکوب می گویند.

^۷ - در کتاب جلدها و قلمدانهای ایرانی نام سازنده را نامعلوم ذکر کرده است.

^۸ - ر.ک: لغات و اصطلاحات فن کتاب سازی - اثر مایل هروی ص ۳۴ از شماره ۱ تا ۸.

د) جلد زری دوز: بعضی از جلدها را برای تزئین و زیبایی زری دوزی و ابریشم دوزی می کنند که آن جلد را زری دوز می گویند.

ه) جلد ساغری: مستحکم ترین جلدها شناخته شده است که از پوست دباغی شده ی الاغ ساخته می شود و این نوع چرم را در گذشته به نحوی می پختند که مانند چوب استوار می گردید که در آن موقع ساده ساخته می شد و در ضمن نقش ضربی و غیره بر آن تعبیه می شده است.

و) جلد های صدفی و صدف کار: که روی چرم، صدف نصب می کنند و تزئین گل و بوته نیز روی آن می اندازند^۹.

ز) جلد لولا دار: جلدی است که بالک و سرپوش دارد، تا ورقهای آن آسیب نبیند و هم به شکلی و اندازه ای بالک (سر طبل یا کب گرد) را ترتیب می دهند که خطوط نقاشی بالک با جلد برابری می کند تا تزئین جلد را نامنظم نشان ندهد.

ح) جلد مخملی: که بر روی مقوا نصب می کنند و به دلیل قبول کردن نقش، گاهی اوقات نیز روی آن را زرکوب می نمایند.

ط) جلد ترمه: این نوع جلد از دوران زندیه و قاجاریه معمول شد. بطری که به جای روکش چرم از روکش ترمه برای بعضی از بیاض ادعیه و سایر نسخ استفاده می شده است.

ی) قلمکار: از دوران صفویه به بعد، صحافان برای روکش کتابها از پارچه های قلمکار استفاده می کردند.

ک) جلد کتیبه دار: در این نوع جلدها اطراف آن در " حاشیه " به جای گل و برگ، دارای خط خوش و زیبایی زینت می دهند که با کتاب همراهی می نماید.

ل) جلد با پارچه های چیت: در این نوع جلدها به جای چرم از پارچه های چیت استفاده می شود.

در پایان برای آشنایی بیشتر خوانندگان به انواع دیگر جلدها، تنها به نام دیگر جلدها اکتفا می کنیم:

جلدهای:

^۹ - احمد سهیلی خوانساری در مقاله ای تحت عنوان " هنر کتابسازی ایران " در راهنمای کتاب جلد چهارم ص ۷۵۸ این جلد (صدفی) را به عنوان جلد ایرانی رد می نماید: ... تا کنون دیده نشده که روی جلدهای ایرانی، صحافان صدف کار کرده باشند. صدف کاری روی جلد، از هنرهای چینی است.

خاتم ، غیایی ، موصع ، پته دوزی یا سلسله دوزی ، متن و حاشیه ، جلد کیمخاص ، چوبی با روکش چرم ، مشبک ، نازک کاری ، برجسته کاری ، قلمزنی ، گرهی ، منبت چوبی ، گلیمی ، رویه فرشی ، اطلسی ، تافته ای و زری